

Son Dönem Çağatay Türkçesiyle Yazılan Misbâhu'l-Envâr Adlı Eserde “Yör-” Fiili ve Anlamları

The Verb “Yör-” and Its Meanings in the Work Titled Misbahu'l-Envâr Written in the Late Chagatai Turkish

Ümit EKER*

Öz

“yör-” fiili Türk dilinde Eski Uygur Türkçesi döneminden itibaren yoğun olarak kullanılmaktadır. Fiil tarihî Türk lehçelerinde daha çok “hareket etmek, gitmek, dolaşmak, gezmek, gezinmek, yürütmek, çözmek, yorumlamak (tabir etmek)” anlamlarında kullanılmış olup fiilin daha az kullanılan “yaşamak” anlamı da Orhun Türkçesi döneminden itibaren değişen yoğunluklarda kullanımını devam ettirerek günümüze kadar ulaşmayı başarmıştır.

Bu çalışmada son dönem Çağatay Türkçesiyle yazılmış Misbâhu'l-Envâr adlı eserdeki “yör-” fiili kullanımları incelenmiştir. Fiilin özellikle “yaşamak” anlamında, çekimli ve çekimsiz fiil olarak hangi ek ve yapılarla kullanıldığı ortaya konulmuştur. Eski Uygur Türkçesinden itibaren Türk dilinin bütün tarihî dönemlerinden çeşitli eserler seçilip taranarak “yör-” fiilinin “yaşamak” anlamı merkezindeki kullanımları ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Buna göre “yör-” fiili Orhun ve Eski Uygur Türkçesinde daha çok “yürütmek, hareket etmek, gitmek, dolaşmak, gezinmek, uygulamak, yürütmek, çözmek, yorumlamak/tabir etmek” anlamlarında kullanılmış olup “yaşamak” anlamı bu dönemde henüz oluşum aşamasındadır. Fiilin bu anlamdaki kullanımı, sırasıyla Karahanlı, Harezmi ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde değişen yoğunluklarda devam etmiş, Çağatay Türkçesinin ardılı Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde de varlığını sürdürmüştür.

Son dönem Çağatay Türkçesiyle yazılan Misbâhu'l-Envâr'da “yaşamak” anlamında 11 kullanım bulunmaktadır. Fiilin özellikle “görülen geçmiş zaman, geniş zaman, gelecek/geniş zaman, şart kipi” gibi farklı zaman/kip ekleriyle kullanımı, bu işlevdeki kullanımın genişliğini gösterir. Fiil, çekimsiz fiil olarak da sıfat fiil ve zarf fiil ekleriyle kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çağatay Türkçesi, Son Dönem Çağatay Türkçesi, Yör- Fiili.

Abstract

The verb “yör-” has been used extensively in Turkish since the Orkhon Turkish period. In historical Turkish dialects, the verb is mostly used in the meanings of “to move, to go, to wander, to wander, to wander, to walk, to solve, to interpret (to interpret),” and the less used meaning of the verb “to live” has managed to reach the present day by continuing to be used with varying intensity since the Old Uyghur Turkish period.

In this study, the uses of the verb “yör-” in Misbâhu'l-Envâr, which was written in late Chagatai Turkish, are analyzed. It is revealed with which affixes and structures the verb is used, especially in the sense of “to live”, as a conjugated and uninflected verb. Starting from Old Uyghur Turkish, various works from all historical periods of the Turkish language were selected and scanned to reveal the uses of the verb “yör-” in the center of the meaning of “to live”.

Accordingly, the verb “yör-” is mostly used in Orkhon and Old Uyghur Turkish in the meanings of “to walk, to move, to go, to wander, to wander, to apply, to carry out, to solve, to interpret/interpret” and the meaning of “to live” is still in the formation stage in this period. The use of the verb in this sense continued in varying intensities in the Karakhanid, Harezmi and Chagatai Turkish periods, respectively, and continued in Uzbek and New Uyghur Turkish, the successors of Chagatai Turkish.

In Misbâhu'l-Envâr, written in Chagatai Turkish of the last period, there are 11 uses in the sense of “to live”. The use of the verb with different tense/modal affixes, such as “seen past tense, simple present, future/extended tense, conditional tense” shows the breadth of usage in this function. The verb is also used as an uninflected verb with adjective verb and adverbial verb suffixes.

Key Words: Chagatai Turkish, Late Chagatai Turkish, Yör-Verb.

Extended Summary

In this study, the uses of the verb “yör-”, which is frequently used in Chagatai Turkish, in the context of the meaning of “to live” are analyzed. The aim of the study is to reveal the uses of the verb “yör-” in this meaning with all its clarity and thus to contribute to the translation studies to be carried out from Chagatai Turkish to other Turkish dialects.

In the study, answers to the following questions about the verb “yör-” were sought: In which historical Turkic dialects was the verb “yör-” used with the meaning of “to live” until the Chagatai Turkic period? Is the meaning of “to live” of the verb “yör-” reflected in dictionary and index studies on historical Turkish dialects? In which periods of Chagatai Turkish was the verb “yör-” used with the meaning of “to live” and in which periods did this usage intensify? Did using the verb “yör-” in the sense of “to live” continue in Uzbek and Neo-Uyghur Turkish, the successors of Chagatai Turkish? What is the usage of the verb “yör-” in *Misbâhu'l-Envâr*, written in the last period of Chagatai Turkish? With which affixes and structures is the verb “yör-” used with the meaning of “to live” in *Misbâhu'l-Envâr*? Answers to these questions were sought throughout the research.

The meanings of the verb “yör-” in dictionary, index and grammar studies have been revealed through a literature review. First, the determinations in dictionary and grammar studies on historical Turkish dialects were put forward and interpreted. The works written in Orkhon, Uyghur, Karakhanid, and Khwarezm Turkish were scanned, and the usages in these works were classified according to meaning. Thus, the intensity of the meaning of “to live” in these historical dialects was revealed.

Accordingly, it was concluded that the verb “yör-” in the meaning of “to live” was formed in the Orkhon Turkic period and continued to be used in later periods. In the analyzed Orkhon and Old Uyghur Turkish texts, the verb was used once as “to live”. When we come to the Karakhanid Turkic period, it is seen that the usage in this sense increases. In the Khwarezm Turkic period, compared to Karakhanid Turkic, at least in the context of the analyzed works, although a significant increase cannot be mentioned, it is clear that the usage continues. In the Chagatai Turkish period, it can be easily said that the usage of the meaning of “to live” increased in the context of the analyzed works. For instance, among the 22 works analyzed in the scope of the study, it is seen that the usage intensifies, especially in the post-classical period works (Late Chagatai Turkish). No usage in this sense was found in the pre-classical period works examined; 3 uses were detected in the classical period works, and 18 uses in the post-classical period works were determined to have this meaning.

The verb “yör-” is used intensively in *Misbâhu'l-Envâr*, written in the post-classical period, the last period of Chagatai Turkish. Most of these uses are concentrated on the meanings of “to walk”, “to go”, “to move”, and “to wander, to wander/wander”, which contain the main and secondary meanings of the verb. The verb “yör-” in the sense of “to live” is unique for *Misbâhu'l-Envâr*, written in 1910 in Tashkent in the Tashkent dialect of Chagatai Turkish. In the work, the verb is used 11 times in this sense, 6 of which are inflected and 5 of which are non-inflected. The conjugation is done with present, future/extended tense, past tense and conditional tense. Adjective verb and adverbial verb suffixes are also used as verb suffixes in the verb.

In Uzbek and New Uyghur Turkish, the successors of Chagatai Turkish, the meaning of the verb “to live” is reflected in dictionary studies. In Old Oghuz Turkish, which is the branch of Western Turkish in Anatolia and developed in Anatolia since the XIIIth century, the verb is used in the sense of “to live” in 2 places in the context of the scanned works.

* Doç. Dr. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Çanakkale, Türkiye, umiteker@comu.edu.tr, ORCID:0000-0002-4380-1815.

Gönderilme Tarihi / Received Date:
12 Şubat 2024

Kabul Tarihi / Accepted Date:
21 Şubat 2024

Atıf/Citation: Eker Ü. (2024).
Son Dönem Çağatay Türkçesiyle Yazılan
Misbâhu'l-Envâr Adlı Eserde “Yör-” Fiili
ve Anlamları
doi.org/10.30767/diledeara.1435924

Copyright © 2024
Dil ve Edebiyat Araştırmaları
tded.org.tr | 2024

As a result, the verb “yör-”, which is also used in the meaning of “to live” in Chagatai Turkish, has started to be used in the meanings of “to walk, to move, to wander, to wander/wander,” which are the main and secondary meanings of the verb, since the Orkhon Turkic period. The meaning of “to live”, which is a different meaning of the verb, started to be used from the Orkhon Turkic period, and this usage continued in the following periods. During the Chagatai Turkic period, the use of the meaning of “to live” showed a significant increase and continued to be used in Uzbek and Neo-Uighur Turkic, the successors of Chagatai Turkic.

Giriş

Bu çalışmada Çağatay Türkçesinin son döneminde yazılan *Misbâhu'l-Envâr* adlı eserdeki “yaşamak” anlamındaki “yör-” fiili kullanımları incelenmiştir. İnceleme yapılırken fiilin anlamsal gelişimini gözlemleyebilmek için Eski Uygur Türkçesinden Çağatay Türkçesine gelene kadarki kullanımlarına da yer verilmiştir. Bunun için dönemlere göre Orhun Türkçesi döneminden 3, Eski Uygur Türkçesi döneminden 7, Karahanlı Türkçesi döneminden 2, Harezmi Türkçesi döneminden 3, Çağatay Türkçesi döneminden 22, Eski Oğuz Türkçesi döneminden 2 eser taranmış olup çalışmaya alınan örnekler 3 ile sınırlanmıştır.

Türk dilinde “yor-, yori-, yoru-, yör-, yöri-, yörü-, yür-, yüri-, yürü-” şekillerinde görülen “yör-” fiili, Türk dili tarihi boyunca bütün dönemlerde az ya da çok kullanılmıştır. Temel anlamı “yürümek, hareket etmek, icra etmek, dolaşmak, gezinmek, yorumlamak (tabir etmek), devam etmek” olan fiil, daha Orhun Türkçesi döneminden itibaren “yaşamak” anlamında kullanılmaya başlamıştır. Söz gelimi *Tonyukuk Yazıtı*'nda “yör-/yori-” fiilinin 1 yerde “yaşamak” anlamında kullanıldığı (Akar, 2020, s.94) tespit edilmiştir.

Fiilin “yaşamak” anlamındaki kullanımına Eski Uygur Türkçesi dönemi eserlerinde de rastlanmıştır. Örneğin *Dantıpalı Beg* adlı eserde fiil 1 yerde bu anlamda kullanılmıştır (Demirci, 2014, s.90).

Fiilin bu anlamdaki kullanımı Eski Türkçe dönemi söz varlığını içeren sözlük çalışmalarına da yansımıştır. Söz gelimi büyük oranda Eski Türkçe söz varlığını içeren Clauson, 1972'de fiilin “yaşamak” anlamına işaret edilerek örnekler verilmiştir. Eserde fiilin anlamları şu şekilde belirtilmiştir: “yor-, yör-”: fiziksel olarak açmak, (rüya) yorumlamak, (bir öğretiyi, ilkeyi, kuralı açıklamak), (geleceği) tahminetmek (Clauson 1972, s. 955). “yori-”: yürümek, yürüyüş, gitmek, devam etmek (Clauson, 1972, s. 957). Ayrıca fiilin “yaşamak” anlamı eserde şu örneklerle ortaya konulmuştur: *etöz sevinçe yori* “bedensel olarak zevk alarak yaşa”; *kentü işsiz boş yoriyor* “kendisi işsiz boş bir hayat sürüyor”; *köni nomda yoridaçılar* “doğru normlara, kurallara göre yaşayanlar” (Clauson, 1972, s. 957).

Eski Türkçe döneminin söz varlığını içeren bir diğer önemli çalışma M. Räsänen'e aittir. Räsänen çalışmasında fiilin yaşamak anlamına da işaret etmiş ve şu açıklamaları getirmiştir: “yür-, yüri-, yörü-, yürü-”: yolda hareket etmek, yürümek, araba kullanmak, binmek, yaşamak (Räsänen, 1969, s. 213). Räsänen, 1969'da “yör-” fiilinin varyantları olan “yür-, yüri-, yörü-, yürü-” şekillerine de değinilmiş, fiilin özellikle “yüri-, yörü-, yürü-” şekillerinin Osmanlı

Türkçesinde kullanıldığı ifade edilmiş, fiilin türevi olarak da “göçebe” anlamında “yürük” kelimesine yer verilmiştir (1969, s. 213).

Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü adlı çalışmada fiilin “yaşamak” anlamına değinilmemiş, sadece temel anlamların verilmesiyle yetinilmiştir. Bu çalışmada fiilin “yori-, yör- ve yür-” şekilleri ayrı madde başları hâlinde düzenlenmiştir: “yori-”: yürümek, gitmek, hareket etmek; “yör-” açıklamak, izah etmek, aydınlatmak; “yür-” 1. yürümek, 2. koymak, sokmak (Caferoğlu, 2015, s. 302-303, 307).

“yör-” fiilinin “yaşamak” anlamında kullanımı Karahanlı Türkçesi döneminde de devam etmiştir. Örneğin Karahanlı Türkçesi eserlerinden *Kutadgu Bilig*'de (Arat, 2007) fiil “yori-” şeklindedir ve 262

kez kullanılmıştır. Bunların 23'ü “yaşamak” anlamındadır. Yine bir diğer Karahanlı dönemi eserlerinden Kur'an tercümesinde (Ata, 2013) fiil “yori-/yori-” şeklindedir ve 24 kez kullanılmıştır, ancak “yaşamak” anlamına rastlanılmamıştır. Fiilin bu anlamdaki kullanımının azlığı, bu anlamın dönem sözlüklerine yansımaması sonucunu doğurmuştur. Örneğin S. Ünlü, eserinde fiilin sadece temel ve yan anlamlarına işaret etmiş (2012^a, s. 1017, 1020, 1036). “yaşamak” anlamına değinmemiştir.

E. Üşenmez de *Karahanlı Türkçesinin Sözlüğü* adlı çalışmasında fiilin temel anlamlarına işaret etmiş (2010, s. 358-360), “yaşamak” anlamından bahsetmemiştir. Bu çalışmada da fiilin “yör-, yori-, yör-, yöri-” varyantlı şekillerine değinildiği görülmektedir.

Bu bilgilere bakılarak en azından taranan eserler bağlamında¹ “yor-/yori-/yori-/yör-/yöri-/yörü-/yür-/yüri-/yürü-” fiillerinin “yaşamak” anlamının Karahanlı Türkçesinde Eski Uygur Türkçesi dönemine göre görece bir artış gösterdiği söylenebilir.

Harezmi Türkçesi dönemine geldiğinde fiilin “yaşamak” anlamında kullanımının devam ettiği görülür. Örneğin *Nehcü'l-Ferâdis* (Eckmann, 2014) adlı eserde fiil “yöri-/yörü-” şeklindedir ve 96 kez kullanılmıştır. Bunların sadece 1'i “yaşamak” anlamındadır. Dönemin bir diğer eseri *Kıyasü'l-Enbiyâ*'da (Ata, 1997) fiil “yöri-

/yörü-” şeklindedir ve 111 kez kullanılmıştır. Bunlardan sadece 9'u “yaşamak” anlamındadır. Bir diğer eser *Muñni'l-Mürîd*'de (Toparlı, 1988) fiil “yüri-/yürü-” şeklindedir ve 34 kez kullanılmıştır. Bunların da sadece 1'i “yaşamak” anlamındadır.

Taranan eserlerle sınırlı olmak kaydıyla Harezmi Türkçesinde “yör-” fiilinin “yaşamak” anlamıyla kullanımında bir daralmadan söz edilebilir. Fiilin “yaşamak” anlamı sözlüklere de yansımıştır. Söz gelimi *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü* adlı çalışmada fiilin tüm varyantlarına değinilmiş, bunun yanı sıra “yaşamak/yaşamını devam ettirmek” anlamına da yer verilmiştir: *yör-* “yormak, tabir etmek, açıklamak; *yori-* “yormak, tabir etmek krş. *yörü-, yürü-, yüri-, yöri-, yür-*”; *yöri-* “yürümek, gitmek, hareket etmek, davranmak, yaşamak, yaşamını devam ettirmek krş. *yörü-, yürü-, yüri-, yori-, yür-*”; *yörü- 1.* “yürümek, gitmek, hareket etmek, davranmak, yaşamak, yaşamını devam ettirmek krş. *yörü-, yürü-, yüri-, yori-, yür-*” 2. “gezmek, dolaşmak”; *yür-* “yürümek krş. *yör-, yori-, yöri-, yürü-, yüri-*”; *yüri-* “yürümek krş. *yörü-, yöri-, yürü-, ür-, yori-*”; *yürü-* “yürümek krş. *yörü-, yöri-, yüri-, yori-, yürü-*” (Ünlü, 2012^b, s. 694-696; 702-703).

Çağatay Türkçesinde fiilin “yaşamak” anlamındaki kullanımının devam ettiği görülür. Ancak bazı sözlük çalışmalarında fiilin bu anlamına işaret edilmez. Örneğin M. Bahavudun ve G. Geyurani'nin Çağatay *Tilining İzahlık Lugati* adlı çalışmada fiilin “yaşamak” anlamına ve varyantlarına değinilmemiştir: yürümek: 1. yürümek, 2. yapmak, ifa etmek, uygulamak, 3. gitmek, geçmek (Bahavudun ve Geyurani, 2002, s. 813).

Yine Şeyh Süleyman Efendi'nin çalışmasında da fiilin “yaşamak” anlamına rastlanmaz: *yör- hareket it, git, koş, reftar, yüri, ruh, ru; yürü- meşî hareket itmek, yayın gitmek, yürümek, gezmek, cevelân* (Şeyh Süleyman Efendi-i Buhârî, 2003, s. 304-305).

Çağatay Türkçesi metinleri üzerine yapılan çalışmaların dizin bölümlerinin bir araya getirildiği çalışmada S. Ünlü, fiilin varyantlarına işaret etmiş ancak “yaşamak” anlamına değinmemiştir: *yör- (1) “yormak, tabir etmek bkz. yör-(2)”, yör- (2) “yürümek, hareket etmek krş. yori-, yöri-, yöri-, yör-(1), yürü-, yüri-, yör-, yür-” yör- (3) “saymak, sayılmak, itibar etmek”, yör- (4) “yüklemek, taşımak”; yori- “yürümek, devam etmek (şimdiki zamanı bildiren yardımcı fiil) krş. yör-, yöri-, yöri-, yör-(1), yürü-*

¹ Bu konuda kesin yargılara varabilmek için bütün eserler “yör-” fiilinin “yaşamak” anlamı bağlamında taranması gerekmektedir. Bu çalışmadaki rakamsal bulgular sadece ön fikir vermek için ifade edilmiştir.

yüri-, yör-, yür-"; yör- (1) "yürümek, hareket etmek krş yor-, yoru-, yörü-, yöri-, yürü-, yüri-, yör-"; yöri- "yürümek krş. yörü-, yör-(1), yor-, yoru-, yürü-,

yüri-, yür-"; yörü- "yürümek, gitmek krş. yöri-, yör-(1), yor-, yoru-,

yürü-, yüri-, yür-"; yür- "yürümek, dolaşmak krş. yörü-, yör-(1), yor-,

yoru-, yürü-, yüri-, yörü-"; yüri- "yürümek krş. yörü-, yör-(1), yor-, yoru-, yürü-, yüri-, yörü-, yür-"; yürü-, "yürümek, gezmek, yayanyürümek krş. yörü-, yör-(1), yor-, yoru-, yürü-, yüri-, yörü-, yür-" (Ünlü, 2013, s. 1259-1260, 1265).

Çağatay Türkçesinde "-p zarf fiil eki + yürü-" yapısında oluşturulan birleşik fiiller hareketin sürekliliğini bildirmektedir. Örneğin *su ornığa çağır içip içip yürürler édi* "Su yerine şarap içip dururlar idi." (Eckmann, 2017, s. 113).

Çağatay Türkçesinin ardılı Özbek Türkçesiyle ilgili olarak Özbekistan merkezli yapılan sözlük çalışmalarında hâlihazırda fiilin "yaşamak" anlamında kullanıldığı belirtilmiştir. Örneğin Z. M.Ma'rufova'nın *Uzbek Tilining İzahli Lugati* adlı çalışmasında fiilin beşinci anlamı olarak "yaşamak" anlamına işaret edilmiştir: yürmak 1. Adım atarak ileri gitmek, adım atarak hareket etmek. 2. Bilinen yöne doğru hareket etmek. bir yere doğru hareket etmek, (Aslında nakliye aracı için kullanılır). 3. Genellikle bir yerden hareket etmek, ilerlemek (yüzmek, sürüklenmek / sürüklemek, tırmanmak). 4. Çok gezmek, seyahat etmek, bir yere yerleşmeksizin gezip dolaşmak. 5. Hayat geçirmek, yaşamak. 6. Bir nakliye aracıyla bir yere gitmek. 7. Satranç, Kerte, Domino gibi oyunlarda kendi sırasına göre hareket etmek, oynamak, bu düzene göre hareket etmek. 8. Harekete geçmek, işlemek, işlemeye devam etmek. 9. Sevdiğiyle birlikte vakit geçirmek, yakın ilişkide olmak. 10. Rız olmak, inanmak, güvenmek. 11. Yayılıp gitmek, yayılmak, bir yerden başka bir yere doğru yönelmek, gitmek. 12. Zarf-fiil ekli çekimsiz fiillerden sonra gelerek yardımcı fiilgöreviyle hareketin devam ettiğini bildirir² (1981, s. 472-473). Yine Özbekistan'da yayımlanan *Uzbek Tilining İzahli Lügati* adlı çalışmada "hayat geçirmek, yaşamak" anlamı dile getirilmiştir: yürmak: yürmak 1. Adım atarak ileri gitmek, adım atarak hareket etmek. 2. Bilinen yöne doğru hareket etmek. Bir hareket etmek, gitmek (Aslındanakliye aracı için kullanılır). 3. Genellikle bir yerden hareket etmek, ilerlemek (yüzmek, sürüklenmek / sürüklemek, tırmanmak). 4. Gezmek, dolaşmak, seyahat etmek. 5. Hayat geçirmek, yaşamak. 6. İş, faaliyet ve kişi bakımından birlikte olma. 7. Sefer yapmak. 8. Devam etmek. 9. Satranç, Kerte, Domino gibi oyunlarda kendi sırası geldiğinde (oynamak), sırası geldiğinde hareket etmek. 10. Harekete geçmek, işlemek, işlemeye devam etmek (Mekanizmalarla ilgili). 11. Sevdiğiyle birlikte vakit geçirmek, yakın ilişkide olmak. 12. Rız olmak, inanmak, güvenmek. 13. Yayılıp gitmek, yayılmak, bir yere doğru yönelmek (Söz, laf ve haberle ilgili konularda). 14. Zarf fiil ekli çekimsiz fiillere eklenerek hareketin devam ettiğini bildirir. 15. Bir tarafa gitmek, hareket etmek için seslenmeyi/davet etmeyi bildirir (Begmatov, Madvaliyev vd. 2006, s. 92-93). Bu durum, "yör-" fiilinin Özbek Türkçesinde "yaşamak" anlamında kullanıldığını göstermektedir.

Türkiye merkezli Özbek Türkçesi sözlük çalışmalarında fiilin temel anlamı ifade edilmiş, "yaşamak" anlamına yer verilmemiştir: *yürmâq* "yürümek" (Berdak ve Tulum, 1994, s. 190). *yurmoq* yürümek, dolaşmak, hareket etmek, çalışmak (*makine*) (Üşenmez, Boltabayev vd. 2016, s. 509).

Çağatay Türkçesinin bir diğer ardılı Yeni Uygur Türkçesiyle ilgili olarak Doğu Türkistan (Sincan) merkezli sözlük çalışmalarında "yör-" fiilinin "yaşamak" anlamına değinilmiştir. Bu durum, aynı Özbek Türkçesinde olduğu gibi Yeni Uygur Türkçesinde de fiilin bu anlamda kullanıldığını gösterir. Yeni Uygur Türkçesinin kapsamlı bir sözlüğü durumundaki *Hazırkı Zaman Uygur Tilining İzahlik Lugati* adlı eserde "yör-" fiilinin anlamları şu şekilde belirtilmiştir: yürümek

² Özbek Türkçesiyle yazılan bu eserdeki "yör-" maddesi Türkiye Türkçesine tarafımızca aktarılmıştır.

1. adım atarak hareketlenmek, yürümek, bir noktadan bir noktaya bakarak yol almak, adım atmak, 2. kendisinin bildiği yerlerde olmak, seyahat etmek, gezmek, dolaşmak, 3. yaşamak, hayat geçirmek, var olmak, 4. birisi ile birlikte olmak, birisiyle sohbet etmek, birlikte vakit geçirmek, 5. satranç, kerte, domino gibi oyunlarda kendi sırasına göre hareket etmek, oynamak, ilerlemek, 6. kız ve erkeğin evlenmek amacıyla yakınlaşması, uygun hâle gelmek, 7. Hareketlenmek, kıvılcıkmak, ayaklanmak, isyan etmek, sürülmek, 8. Taşınma, eşit/denk/aynı olmak, kıymet vb. özellikler yönüyle eşit olmak, benzer olmak, 9. Fiillere eklenen zarf fiil şekline birleştirilerek kullanılır (İmam ve Nur, 2011, s. 1367-1368).

Türkiye'de hazırlanmış Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü adlı çalışmada "yör-" fiilinin "yaşamak" anlamına değinilmemiş, fiilin temel anlamları verilmiştir: Jürmek: yürümek, yürüyerek gitmek, boşta gezmek, çalışmak (saat vb.), geçerli olmak/olmamak (para vb.),

-mAktA eki görevinde, sonunda (Necip, 1995, s. 189).

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere "yör-" fiili "yaşamak" anlamıyla Eski Uygur Türkçesi döneminden itibaren kullanılmasına rağmen, bunun zaman zaman, yapılmış sözlük çalışmalarına yansımadağı görülmektedir. Bunda fiilin bu anlamdaki kullanım sıklığının az olması etkili olmuş olabilir. Bununla birlikte fiilin Eski Uygur Türkçesinden Çağatay Türkçesine gelene kadar kullanım sıklığını tedrici olarak artırdığı söylenebilir. Fiilin bu anlamda özellikle son dönem Çağatay Türkçesinde sıkça kullanıldığı bilinmektedir. Bu kullanımın Çağatay Türkçesinin ardılı Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde de devam ettiği anlaşılmaktadır.

Eski Uygur Türkçesi döneminden beri görülen "yor-/yörü-/yoru-

/yör-/yöri-/yörü-/yür-/yüri-/yürü-" fiili Eski Oğuz Türkçesinde "yaşamak" anlamında çok seyrek kullanılmıştır, ancak temel anlamlarında kullanım çok işlektir. Bu durum Eski Oğuz Türkçesi sözlüklerine de yansımıştır. Örneğin *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü* adlı eserinde M. Kanar, fiilin varyantlarına işaret ederek şu karşılıklarını vermiştir: *yorumak* 1. dolaşmak, gezinmek. 2. yürümek. 3. yürüyüp

yorulmak (2011: 791), *yörimek/yörümek yürüyüş* (2011: 794), *yürimek*

1. yürümek. 2. yol almak; yürümek 1. yol almak. 2. gezmek, dolaşmak.

uzaklaşmak. 4. hareket etmek. 5. etkili olmak (2011, s. 803).

Eski Oğuz Türkçesinde taranan eserlerde fiilin iki yerde "yaşamak" anlamına rastlanmıştır. İlk örnekte fiilin -t ettirgenlik ekiyle genişlemiş, ikinci örnekte ise geniş zamanla çekimlenmiş şekli tespit edilmiştir.

Fiil Türkiye Türkçesinde de kullanılmaktadır, ancak Türkiye Türkçesinde "yaşamak" anlamına rastlanmamıştır. Örneğin fiil *Yeni Tarama Sözlüğü*'nde daha çok "yürümek", "hareket etmek" (Dilçin, 1983, s. 255) bağlamında ele alınmıştır. Fiilin *Türkçe Sözlük*'te 12 anlamı bulunmaktadır. Verilen anlamlar yine temel ve yan anlamlara (Akalin ve Toparlı, 2011, s. 2629) işaret etmektedir.

"Yör-" Fiilinin Çağatay Türkçesindeki Kullanımları³

Çağatay Türkçesi dönemine ait 22 eser taranmış olup bunların 2'si klasik öncesi, 9'u klasik, 11'i klasik sonrası dönemlerine aittir. Taranan klasik öncesi dönem eserlerinde "yör-" fiilinin "yaşamak"

³ Çalışmaya alınan örneklerdeki "é" harfi, Türkoloji'deki genel eğilime uygun olarak "è" ile gösterilmiştir. Çağatay Türkçesinde ڤ (ng) ile yazılan ve araştırmacılar tarafından üzeri çizgili "ng" ile transkribe edilen geniz n'si "ñ" işaretiyle gösterilmiş, bazı eserlerde aynı ses için kullanılan "ñ" işareti ise korunmuştur. Arapça ve Farsça alıntı kelimelerde görülen uzun "i" ünlüsü, teknik nedenlerle "ı" işaretiyle gösterilmiştir. Özellikle Çağatay Türkçesi örneklerinde /.../ işareti, örneklerde dâhil edilemeyen önceki ya da sonraki bölümü ifade etmektedir. Taranan eserlere atıf yapılırken eserin kısaltması kullanılmış, çalışmanın sonuç bölümünden sonra "Taranan Eserler" bölümünde tam künye verilmiştir

anlamında kullanımına rastlanmamıştır. Klasik dönem eserlerinden *Fevâiyidü'l-Kiber*, *Seb'a-i Seyyâr* ve *Bâbü'r Dîvânî*'nda 1'er kullanım "yaşamak" anlamındadır. Taranan klasik sonrası dönem eserlerinde fiilin "yaşamak" anlamında kullanımının arttığı görülür. Buna göre bu dönem eserlerinden Şecere-i *Terâkime*'de 7, *Oğuzname (Kazan Nüshası)*'nda 2, *Oğuzname (İngiltere Nüshaları)*'nda 2, *Risâle-i Harrâtlik*'ta 1, *Buğra Tezkiresi*'nde 1, *Bâbü'r Dîvânî*'nda 2, *Fevâiyidü'l-Kiber*'de 2, *Seb'a-i Seyyâr*'da 1 olmak üzere toplam 18 kullanımın "yaşamak" anlamında olduğu tespit edilmiştir. Taranan eserler bağlamında "yaşamak" anlamındaki kullanımın özellikle nesir dilinde daha yaygın olduğu görülür.

Bu dönem eserlerinde "yaşamak" anlamında fiilin çekiminin genişlediği görülür. Zira tespit edilen örneklerde fiil "geniş, şimdiki, gelecek, görülen geçmiş zamanlarıyla, birleşik çekim olarak geniş zamanın hikâyesiyle, kiplerden ise şart kipiyle çekimlenmiş, ayrıca fiilimsi eklerini alarak da kullanım genişliğini artırmıştır. Aşağıda eserlere göre tespit edilen örnekler görülmektedir:

Geniş Zaman: "ağzın ğamıda ki teng-dil min / ölmey yörürem ni seng-dil min" (BD: 194). "ğurbet içre yörür edi bî-kes / kişisi derd-i 'ışk irdi vü bes" (SS: 197). "Hemîşe mest-i ħarâb sîfat yörür-min kim / Körüp taħayyür iter 'âlem-i ħarâb maña" (FK: 19).

Şimdiki Zaman: "Barça işlerindin yamanrak bu kimsizniñ köçüniz birlen birikip yörü turur tidiler" (ŞT, s. 192).

Gelecek Zaman / İstek Kipi: "ni ayak kim talebide yörügey / Ni köñül kim heveside çürügey" (BD, s. 211). "bu risâleniñ kâ'ide âdâb ve erkânlarını cidd ü cehd kılıp kılıp bilgeni ğaflet ve küfr- i zalâletde yürmegey. Eger ğafletde yürseler tañla kıyâmet küni pir-mürşidler aldıda şermende ve rüsvâ bolup toñuzniñ şüretide yüzi karakoğay. Barça pir-mürşidler bî-zâr bolğay" (RH, s. 41).

Görülen Geçmiş Zaman: "Takı köp yıllar Uluğ Töpe içinde yörüdi. Hiç kişi anğa kız bermedi" (ŞT, s. 224). "Uş bularnıñ her uruğı öküş kavm bolup yördiler. Her birisiniñ atları mu'ayyen tabıldı" (O², s. 38). "Şoñ zamânda anların uruğı öküş kavm bolup yürüdiler ve niçük kim Oğuz vilâyetlerini üzerine musahhar kıldı irse ve padişâhlığa tegdi irse ol yirde altunlu ħar-gâh tikdi" (O², s. 45).

Emir Kipi: "Ķad ü yüzi şecer ü ot bu yolda iy köñlüm / Edeb bile yörü kim vâdi-yi muĶaddesdür" (FK, s. 188).

Geniş Zamannın Hikâyesi: "Ķazret-i Seyyid 'Ali Arslan Ķan Pâd-şâh Ķazî ħoş vaĶtlikleride aydılar kim maña ħeç vaĶt-da tîğ teber ötmes. Meger nemâzğa turğanda bedenim su bolur. Şol maĶalda yegân birle salsa hem keser dediler. Bu cādū neme söz neme vâkı'a bolupdur. Ķaber-dâr bolup yürür erdi" (BT, s. 18). "Eger atañ nâdânlık kılıp miniñ birlen yağı bolmasa irdi, mundağ yetim bolup sarğarıp yörmes irdiñ" (ŞT, s. 183).

Öğrenilen Geçmiş Zamanın Hikâyesi: "barça eşik ħalkı köre bilmedi, munıñ birle yaman boldılar. Suvar'niñ ğıybetini Ķân'ğa neçük ayturların bilmedi. Yörüüp irdiler" (O¹, s. 151). "Suvarniñ ğıybetini ħanğa neçük ayturlarını bile bilmey yörüüp irdiler" (ŞT, s. 192).

İsim Fiil: "andın soñ sinsiz bu dünyâda yörümek maña ħarâm turur" (O¹, s. 152). "Andın soñ sensiz bu dünyâda yörümek maña ħarâm turur" (ŞT, s. 194).

Sıfat Fiil: "Anların behiştğa barğanları ve andın çıĶğanlarıve yeryüzinde yörgerleriniñ ħikâyetleri ħalk içinde meşhur turur, anıñ içün aymaduk" (ŞT, s. 113).

Zarf Fiil: "Ol hem yigirmi yıl dünyâlık şarâbına esrep yörüüp esrüklikdin ayıldı" (ŞT, s. 203).

Misbâhu'l-Envâr'da "Yör-" Fiilinin "Yaşamak" Anlamı

"yör-" fiili *Misbâhu'l-Envâr*'da yoğun olarak temel ve yan anlamlarında yani "hareket etmek, yürümek, dolaşmak, gezmek/gezinmek" anlamlarında kullanılmıştır.

Fiil "dolaşmak, gezmek/gezinmek" anlamında eserde 7 kez kullanılmıştır. Bunların 3'ü çekimli, 4'ü çekimsiz fiil şeklindedir. Çekim, geniş zaman, geniş/şimdiki zamanın hikâyesi ve şart kipiyle oluşturulmuştur. Fiilin sıfat fiilli ve zarf fiilli şekillerinden oluşmuş çekimsiz şekli çekimli şekillerden daha fazla kullanılmıştır.

Fiilin "hareket etmek" anlamı eserde 3 kez kullanılmış olup bunların 1'i çekimli, 2'si çekimsiz fiil şeklindedir. Fiil bu anlamda ilk

iki örnekte görülen geçmiş zaman ve şart kipi ile çekimlenmiş, son örnekte ise sıfat fiil eki almıştır.

Fiil "yürümek" anlamında eserde 14 kez kullanılmıştır. Bunların 7'si çekimli, 7'si çekimsiz fiil şeklindedir. Fiil geniş zaman, geniş/şimdiki zamanın hikâyesi, öğrenilen geçmiş zaman, emir ve şart kipiyle çekimlenmiş, sıfat fiil ve zarf fiil eklerini almıştır.

Bu çalışmanın odak noktası olan "yaşamak" anlamı *Misbâhu'l-Envâr*'da 11 kez kullanılmış olup bunların 6'sı çekimli, 5'i çekimsiz fiil şeklindedir. Fiil, zaman eklerinden geniş, gelecek/geniş ve görülen geçmiş zamanla çekimlenmiş kip olarak da şart kipini almıştır. Fiilin sıfat fiilli ve zarf fiilli şekilleri de çekimsiz fiil olarak kullanım bulmuştur:

Çekimli Fiil

Zaman ve Kip Ekleri

Geniş Zaman: "Her kim cum'a küni [ħâlîşan allâh] ve bî-ħacet ğusl kılsa anı üstidin Ķoygen suy, her bir täre müyığa tēgende uşol suydın kıyâmet küni maĶşer-ğâhda nür zâhir bolur ve hemme suyları nürğa aylanurlar ve cesedi hemme ħalâyıĶlarını miyâneleride bir nür bolup yörer" (ME, s. 228). "Bes şahâbeler "Yâ Resûlu'llâh! Alar mundağ fitnelik zamânda Ķandağ yörerler?" dep irdiler. Peyğamber -'aleyhi's-selâm- "Alar mundağ fitne ve fesâdlarını körüp dilleri ğüyâ suğa tüşgen tuz dek erip ğam-Ķın bolup yörerler, dediler"(ME, s. 245).

Gelecek/Geniş Zaman: "Her kim Allâhu Te'âlâ'dın rast ve be-şaddağ dil-şerm kılur bolsa an-dağ kişi başını ve öçeklerini ve Ķarnını ve mi'desini ħarâm ve şübhedin ihtiyât kılğay ve dâyim ölümni ve Allâhu Te'âlâ'nı belâ ve Ķazâsını ħatırığa alıp yörgey ve âĶiret a'mâli ve endişesini dünyâ endişesinin efzal bilgey bes uşbu Ķarığa kılğan kişi Allâhu Te'âlâ'dın rast ve be-şaddağ dil-şerm kılğan bolgey" (ME, s. 200).

Görülen Geçmiş Zaman: "Ve Allâhu Te'âlâ'ğa şükr bî-Ķıyâs ayttilar. Andın soñra tâ vefât kılğunça uşbu âyetni vird kılıp yördiler ki [.../ ve men yetevekkel 'ala'llâhi fehuve ħasbuh;inna'llâhe bâliĶu emrih; Ķad ce'ala'llâhu likulli şey'in Ķadrâ]" (ME, s. 162). "Bes vezîr bul sözni delîle Ķabül kılıp Allâhu Te'âlâ'ğa imân keltürdi, lîkin Müselmânlığını pinħan tutup yördi" (ME, s. 235).

Şart Kipi⁴: "Ve eger seferde yörsele namâzlarını Ķaşır oqurlar ve rüze bolsalar âĶızlarını açurlar ve ümmetlerimni yamanı ni'met birle devlet toĶulgendürler" (ME, s. 224).

Çekimsiz Fiil

Sıfat Fiil: "Ve meñe dünyâda âdem bolup cehennemni nâmını ve vehmini eştip yörgerimdin perende bolğanın yaĶşı erdi." dediler" (ME, s. 165-166). "Ķudâ'ya! Ķırk yıldın berisindin bî-ğâne bolup ğafletde yörger mundek güneĶ-kâr rü-siyâh bendeni hem öz keremiñ ve kibriyâ'ıñ birlen mundağ dost tutar musen?" dep bî-hüş bolup yıĶıldı" (ME, s. 224). "Yâ Resûlu'llâh! Bul Ķırk sözni yâdın çıkar-may 'amel kılıp yörger kişiğe neme sevâb ħâşıl bolur?" dep irdiler" (ME, s. 243). "Ammâ siz ħelâldin

4 Şart kipinin bitimlilik oluşturmadığından hareketle yüklem, dolayısıyla cümle teşkil edemeyeceğine ilişkin görüşlere burada değinilmeyecek, Türkoloji'deki genel eğilime uygun olarak ek, şart kipi eki olarak kabul edilecektir.

kesb kılsañız elbette necât ve hürsendlığa sebeb bolur ve cennet hem dâ'im helâl kesb kılpıgam ve teşvîş çekip yörgeñ mü'min bendelerğa müştâkdur” (ME, s. 206).

Zarf Fiil: “Bes men bularğa ülfet bolup yörüp kem kem derece be derece kırk kişini tevbe kıldurup fişk u şerâret işlerini terk kıldurup cennetde özimga hem-sâye kıldım” (ME, s. 238).

Sonuç

“yör-/yöri-/yörü-/yür-/yüri-/yürtü-” fiili Orhun ve Eski Uygur Türkçesi dönemlerinden itibaren “yürümek, hareket etmek, icra etmek, uygulamak, dolaşmak, gezinmek, yorumlamak (tabir etmek)” anlamlarında kullanılmaya başlamış ve bu kullanım Türk dili tarihi boyunca devam etmiştir. Fiilin bu temel anlamlarının yanı sıra “yaşamak” anlamının da seyrek de olsa Orhun ve Eski Uygur Türkçesi dönemlerinden itibaren kullanıldığı görülür. Karahanlı Türkçesi dönemine gelindiğinde özellikle dönemin önemli eser *KutadguBilig*'de “yaşamak” anlamındaki kullanımda görece bir artışla karşılaşılır. Harezmi Türkçesinde de eser bazında değişen yoğunluklarda bu kullanım devam eder ve sonraki dönem Çağatay Türkçesi metinlerinde şiir dilinde çok yoğun olmasa da özellikle son dönem Çağatay Türkçesi nesir dilinde artış gösterir.

Çağatay Türkçesinin klasik sonrası devrinde Taşkent'te yazılan *Misbâhu'l-Envâr* adlı eserde “yaşamak” anlamındaki kullanımın önemli yoğunlukta olduğu görülür. Bu eserde “yör-” fiili hareket etmek (3 kez), yürümek (14 kez), dolaşmak, gezmek/gezinmek (7kez), kullanılmıştır. Bu kullanımlar fiilin temel anlamlarına işaret eder. Bütün bu temel anlamların yanı sıra fiil bu eserde 11 kez “yaşamak” anlamında kullanılmış olup bunun 6'sı çekimli, 5'i çekimsiz fiil şeklindedir. Fiil, zamanlardan geniş, görülen geçmiş, gelecek/geniş zaman; kiplerden ise şart kipiyle çekimlenmiş olup 4 örnekte sıfat fiil, 1 örnekte zarf fiil eki almıştır. Bu durum Çağatay Türkçesinin son döneminde “yaşamak” anlamının önemli ölçüde genişlediğine işaret eder. Fiilin bu anlamının ve kullanımının doğru tespit edilmesi, Çağatay Türkçesinden Türkiye Türkçesine yapılacak aktarımlarda metnin derin yapısının aktarımına doğru bir şekilde yansıtılabilmesine yardımcı olur.

Tarım Örnek Alınan Eserler

BT: Berbercan, M. T. (2012). *Buğra Tezkiresi I. Transkripsiyon, II. Dil Özellikleri, III. Tercüme, IV. Dizin*. Ankara: Hâkim Yayınları.

O¹: Demir, N., Aydoğdu, Ö. (2015). *Oğuzname, (Kazan Nüshası, İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. İstanbul: Kesit Yayınları.

O²: Demir, N. (2016). *Oğuzname (İngiltere Nüshaları, İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*. İstanbul: h Yayınları.

ME: Eker, Ü. (2017). *Misbâhu'l-Envâr*. Ankara: Sonçağ Yayınları.

FK: Kaya, Ö. (1996). *Fevâ'idü'l-Kiber*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

RH: Öger, A., Tek, R. vd. (2016). *Risâle-i Harrâtlık (AğaççılıkRisalesi)*. Ankara: Gazi Kitabevi.

ŞT: Ölmez, Z. K. (1996). *Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)*. Ankara: Simurg Yayınları.

SS: Tural, G. (2015). *Seb'a-i Seyyâr*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

BD: Yücel, B. (1995). *Bâbü'r Dîvânı*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Kaynakça

Akalın, Ş., Toparlı, R. vd. (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Akar, A. (2020). *Bilge Tonyukuk Yazıtı*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Arat, R. R. (2007). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ata, A. (1997). *Kıyasü'l-Enbiyâ Giriş-Metin-Tıpkıbasım*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (2013). *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi Rylands Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bahavudun, M. T., Geyurani, G. vd. (2002). *Çağatay Tilining İzahlık Lugati*. Doğu Türkistan: Şincan Halk Neşriyatı.

Begmatov, E., Madvaliyev, A. vd. (2006). *Uzbek Tilining İzahlık Lugati*. Taşkent: Özbekistan Respublikası Fenler Akademiyası, Alişer Nevaiy Namidegi Til ve Edebiyat İnstitüti, Özbekistan Milliy Ensiklopediyası Devlet İlmiy Neşriyatı.

Berdak, Y., Tulum, M. M. (1994). *Sözlük, Özbekistan Türkçesi- Türkiye Türkçesi, Türkiye Türkçesi-Özbekistan Türkçesi*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

Caferoğlu, A. (2015). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: At The Clarendon Press.

Demirci, Ü. (2014). *Eski Uygurca Dört Çatik*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Dilçin, C. (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eckmann, J. (2014). *Nehcü'l-Ferâdis*. Yay. Semih Tezcan, HamzaZülfikâr, Aysu Ata. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (2017). *Çağatayca El Kitabı*. çev. Günay Karaağaç.

Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

İmam, H. A., Nur, P. vd. (2011). *Hazırkı Zaman Uygur Tilining İzahlık Lugati*. Sincan: Sincan Halk Neşriyatı.

Kanar, M. (2011). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları.

Ma'rufova, Z. M. (1981). *Uzbek Tilining İzahlık Lugati*. Moskova: Moskva Rus Tili Neşriyatı.

Necip, E. N. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Räsänen, M. (1969). *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen*. Helsinki: Suomalais-Uralilainen Kirjallisuuden Kirjapaino.

Şeyh Süleyman Efendi-i Buhârî (2003). *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî*. Ankara: Kitap Matbaası.

Toparlı, R. (1988). Mu'înü'l-Mürîd. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Ünlü, S. (2012^a). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: EğitimYayınevi.

_____ (2012^b). *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: EğitimYayınevi.

_____ (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: EğitimYayınevi.

Üşenmez, E. (2010). *Karahanlı Türkçesinin Sözlüğü*. İstanbul: DoğuKitabevi.

_____, Boltabayev, S. vd. (2016). *Özbekçe Türkçe Sözlük*. İstanbul